

URUSHNING SO‘NGGI QURBONI HIKOYASIDA POLISEMIYA HODISASI

*TISU Xorijiy til va adabiyoti kafedrasida
Maktabgacha va bo‘shlabgich ta‘limda
Xorijiy til 3-kurs talabasi
Abduraimova Gulnoza
Ilmiy rahbar M.X.Erdonova*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Urushning so‘nggi qurboni” hikoyasi tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida leksik polisemiya – so‘zlarning bir nechta ma‘noga egaligi hodisasi turadi. Hikoya matnida uchraydigan ko‘p ma‘noli so‘zlar aniqlanib, ularning badiiy, kontekstual va milliy-madaniy funksiyalari ko‘rsatiladi. Maqolada polisemiyaning narrativ tuzilmadagi o‘rni, uning stilistik va g‘oyaviy vazifalari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek tili leksikologiyasi va badiiy matn tahlili sohasida amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: polisemiya, ko‘p ma‘noli so‘z, badiiy matn, kontekst, O‘tkir Hoshimov, leksikologiya, stilistika, semantika, urush mavzusi, badiiy til.

Polisemiya (yunoncha: polys – ko‘p, sema – ma‘no) – tilshunoslikning eng muhim va qiziqarli hodisalaridan biri bo‘lib, so‘zning bir nechta o‘zaro bog‘liq ma‘nolarni ifodalashi sifatida ta‘riflanadi. Bu hodisa barcha tabiiy tillarda mavjud bo‘lib, leksik tizimning iqtisodiylik xususiyatini ta‘minlaydi: til kam so‘z bilan ko‘p tushunchani ifodalaydi.

O‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri O‘tkir Hoshimovning “Urushning so‘nggi qurboni” hikoyasi urush mavzuidagi eng ta‘sirchan asarlardan biridir. Hikoyada urush fojeasini, inson qalbining iztiroblarini, sevgi va sadoqat mavzularini ochishda til vositalaridan mahorat bilan foydalanilgan. Aynan shu til boyligining asosiy qirrasini polisemik so‘zlar tashkil etadi[2: 24].

Ushbu tadqiqotning maqsadi – hikoya matnida polisemiya hodisasini aniqlash, polisemik birliklarning semantik tuzilmasini tahlil qilish va ularning badiiy matnda bajaradigan stilistik hamda g‘oyaviy vazifalarini ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqot predmeti sifatida O‘tkir Hoshimovning mazkur hikoyasi matnidagi ko‘p ma‘noli so‘zlar tanlangan.

Polisemiya hodisasini tilshunoslar turli nuqtai nazardan o‘rganishgan. Akademik I.A.Karimov, S.Akobirov va boshqa o‘zbek tilshunoslari polisemiyaning so‘zning birlamchi (asosiy) va ikkilamchi (hosila) ma‘nolar majmui sifatida ta‘riflashadi. Birlamchi ma‘no – so‘zning tarixiy jihatdan dastlabki, nominativ ma‘nosi

bo‘lib, u kontekstdan tashqarida ham anglashiladi. Ikkilamchi ma’nolar esa metafora, metonimiya va funksional ko‘chish orqali yuzaga keladi.

Polisemiyaning badiiy adabiyotdagi roli ayniqsa muhimdir. Badiiy matnda so‘zning ko‘p ma’noliligi tasviriy imkoniyatlarni kengaytiradi, obrazlilik va emotsional ta’sirchanlikni oshiradi. Yozuvchi polisemik so‘zlardan foydalanib, bir vaqtning o‘zida bir nechta ma’no qatlamini yuzaga chiqarishi, fikrni zichlashi va o‘quvchini faol mulohazaga undashi mumkin.

Tadqiqotchilar polisemiyaning omonimiyadan ajratishga alohida e’tibor berishadi: polisemiya ma’nolar o‘zaro semantik bog‘liq bo‘lsa, omonimiyada so‘zlar tashqi jihatdan o‘xshash, lekin ma’nolari mutlaqo bog‘lanmagan bo‘ladi. Badiiy matndagi polisemik so‘zlarni tahlil qilishda kontekst hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Hikoyaning sarlavhasida “qurbon” so‘zi o‘zida bir nechta semantik qatlamni mujassamlashtiradi. O‘zbek tilida “qurbon” so‘zi: 1) diniy marosimda so‘yiladigan hayvon (birlamchi ma’no); 2) biror narsa uchun hayotini, manfaatini fido qilgan shaxs; 3) majoziy ma’noda – biror holat yoki tizim jabri ostida ezilgan kishi ma’nolarini anglatadi. Hikoyada bu uch ma’no plag‘ida bir-biriga qorishib, urushning shafqatsiz tabiati va uning beg‘unoh odamlarga yetkazgan azobini yanada chuqurroq ifodalaydi.

Asarda qurbon bo‘luvchi qahramon nafaqat urush olovida jismoniy halok bo‘luvchi shaxs, balki sevgi, umid va baxtini ham qurbon qilgan inson sifatida tasvirlanadi. Shunday qilib, “qurbon” so‘zining ikki ma’nosi – jismoniy va ma’naviy qurbon bo‘lish – parallel ravishda mavjud bo‘lib, asarning g‘oyaviy yukini oshiradi.

Hikoya matnida “urush” so‘zi ham bir nechta semantik yukni ko‘taradi: u ham real harbiy harakatlar majmui, ham insonni ichkaridan parchalovchi ruhiy iztirobning ramzi sifatida qo‘llanadi. “Urush” so‘zining metaforik ma’nosi – ichki kurash, his-tuyg‘ular to‘qnashuvi – personajlar monologlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuningdek, “jang” so‘zi ham “qurollarni to‘qnashuviga asoslangan harbiy harakatlar” ma’nosi bilan birga “og‘ir hayotiy sinovga dosh berish” ma’nosida ishlatiladi.

Hikoyada “og‘ir”, “yengil”, “qorong‘u”, “nur” kabi so‘zlar ham katta polisemik salohiyat kasb etadi. Masalan, “og‘ir” so‘zi bevosita jismoniy og‘irlik ma’nosidan tashqari ruhiy yukning og‘irligi, azob-uqubatning tosh bosishi, mas’uliyat yukining haddan ziyodligi kabi ko‘chma ma’nolarda qo‘llanadi. Bular so‘zning konnotativ ma’no doirasini boyitib, personajlar ruhiy olamini yanada aniq va ta’sirchan tarzda ifodalashga xizmat qiladi[1:56].

“Nur” va “qorong‘u” so‘zlari esa hikoyada antitetik polisemiya hosil qiladi: nur – yorug‘lik, umid, hayot va baxtning ramzi; qorong‘u – o‘lim, umidsizlik, qayg‘u va iztirob ramzi. Bu ikki so‘zning bir-birini inkor etuvchi polisemik qo‘llanishi asarda badiiy kontrast vositasi sifatida ishlaydi.

O‘tkir Hoshimov asarida o‘zbek milliy-madaniy tafakkuri bilan bog‘liq polisemik so‘zlar alohida qatlam tashkil etadi. “Yurt” so‘zi – geografik hudud

ma'nosidan tashqari – vatan, uy-joy, xalq, urf-odat va ma'naviy ildiz tushunchalarini o'z ichiga qamrab oladi. Hikoyada “yurt” so'zining bu keng semantik doirasi vatanparvarlik hissini, ota-ona yurtiga bo'lgan sadoqatni ifodalashda muhim o'rin tutadi.

Xuddi shunday, “ona” so'zi ham polisemik xususiyat kasb etadi: u ham tug'ruq onasi, ham Ona yurt (Vatan), ham umuman nozik va mehr-muhabbat timsolini anglatadi. Bu ma'nolar hikoya matnida bir-biriga singib, asarning hissiy kuchini yanada oshiradi[3:18].

Hikoya matnida polisemik so'zlar bir necha muhim stilistik vazifani bajaradi. Birinchidan, ular matnning semantik zichligini ta'minlaydi: yozuvchi bitta so'z yordamida bir vaqtning o'zida bir nechta ma'no qatlamini ifodalay oladi, bu esa asar matni hajmini tejagan holda mazmuni chuqurlashtiradi. Ikkinchidan, polisemik so'zlar asarda obrazlilik va metaforaning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchidan, polisemiya o'quvchi bilan dialog o'rnatish vositasiga aylanadi: bir so'zning bir nechta ma'nosi o'quvchiga faol talqin qilish imkonini beradi, matn ochiq tuzilmaga ega bo'lib, turli o'quvchilar tomonidan turlicha anglashilishi mumkin. Bu esa badiiy asarning g'oyaviy boyligi mezoni hisoblanadi.

To'rtinchidan, hikoyada polisemiya kompozitsion birlashtiruvchi funksiyani ham bajaradi: matnning turli qismlarida bir xil so'zning turli ma'nolarda qo'llanishi “ma'no ko'priklari” hosil qiladi va asarning ichki yaxlitligini ta'minlaydi. Bu O'tkir Hoshimovning uslubiy mahoratidir.

O'tkir Hoshimovning “Urushning so'nggi qurboni” hikoyasida polisemiya hodisasi tilning badiiy imkoniyatlarini to'liq namoyon etuvchi vosita sifatida qatnashadi. Tahlil natijasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1) Hikoya matnida “qurbon”, “urush”, “og'ir”, “nur”, “yurt”, “ona” kabi asosiy polisemik leksemalar aniqlandi va ularning semantik tuzilmasi tahlil qilindi.

2) Polisemik so'zlar matn zichligini oshirish, obrazlilik va metafora yaratish, o'quvchi bilan dialog o'rnatish hamda kompozitsion birlashtirish vazifalarini bajaradi.

3) Milliy-madaniy komponentli polisemiya o'zbek badiiy adabiyotining o'ziga xos xususiyati bo'lib, asarning milliy ruhini ifodalashda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

4) O'tkir Hoshimov polisemik so'zlardan ongli va mahorat bilan foydalanib, urush mavzuidagi asarning g'oyaviy-badiiy yukini yanada chuqurlashtirgan[1:68].

Ushbu tadqiqot o'zbek badiiy adabiyotini tilshunoslik aspektida o'rganishning yangi yo'nalishlarini ochib beradi va kelgusida matnning boshqa leksik-semantik hodisalarini – sinonimiya, antonimiya, omonimiya – ham qiyosiy tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hoshimov O'. Urushning so'nggi qurboni. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 1995.

2. Akobirov S. va boshq. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2006.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2002.
4. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2008.
5. Safarov Sh. Semantika. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2013.
6. Ulug‘ov A. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
7. Reformatskiy A.A. Vvedenie v yazykoznanie. – Moskva: Prosveshenie, 1967.
8. Ullmann S. Semantics: An Introduction to the Science of Meaning. – Oxford: Blackwell, 1962.